

Джерела та література:

1. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 - март 1921 гг.). - Харьков, 1980.
2. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. - М., 1966.
3. Шевченко И.И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919-1920) - К., 1958.
4. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. (1917-1923 рр.). - К., 1975.
5. Калининченко В.В. Распределение помещичьих и излишков кулацких земель на Левобережной Украине в 1920 г. // Вопросы истории СССР. - 1979. - Вып. 24. - С. 50 - 58.
6. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине, 1917-1920 гг. - К., 1990.
7. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. докт. іст. наук. - Львів, 1997.
8. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму.(1917-1927 рр.). - К., 2000.
9. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). - К., 1996.
10. Народне господарство Чернігівщини. - 1920. - № 2-3. - С.37.
11. Статистика України. Серія 1. Демографія. - Х., 1922. - № 28. - С.2.
12. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.
13. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С.58.
14. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 1055. - Арк. 51; Спр. 1066. - Арк. 23; Спр. 602. - Арк. 17.
15. Знамя Советов. - 1920. - № 27 (7 февраля). - С.2.
16. Там само. - № 29 (10 февраля). - С.1-2.
17. Там само. - № 245 (26 октября). - С.3.
18. ДАЧО. - Ф.Р-505. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 126.
19. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 262.
20. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 358.
21. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
22. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 180.
23. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 101.
24. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 910. - Арк. 2.
25. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
26. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 18, 28.
27. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 90. - Арк. 9, 33-34.
28. ДАЧО. - Ф.Р-503 - Оп. 1. - Спр. 1061.- -Арк. 75,81,83.; Знамя Советов. - 1920. - № 291 (19 декабря). - С.2.
29. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 286. - Арк. 74.
30. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 16-17.
31. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 556.
32. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 96, 108.
33. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 7-8.
34. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 555, 558.
35. Знамя Советов. - 1920. - № 168 (25 июля). - С.3.; ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 224.
36. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 24.; Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 154-155.
37. Знамя Советов. - 1920. - № 234 (13 октября). - С.2.
38. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 44.
39. Ксензенко Н.И. Назв. праця. - С. 84.
40. Калининченко В.В. Назв. праця. - С. 55.
41. Селянська правда. - 1921. - № 41 (5 березня). - С. 2.
42. ДАЧО. - Ф.Р-1786. - Оп. 1. - Спр. 42. - Арк. 24.

Аліна Лимар

М. Т. СИМОНОВ (НОМИС): ПОГЛЯДИ ПОМІЩИКА НА ПРОБЛЕМИ ПОРЕФОРМЕННОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Матвій Терентійович Симонов (Номис) (1823 - 1901) - відомий етнограф-фольклорист, громадський та культурний діяч, письменник та педагог. Саме ці аспекти його діяльності

створили в літературі стійкий образ Номиса-народолюбця [33], активного діяча українського національно-культурного руху другої половини XIX ст. другого ешелону [24; 42]. Водночас його постать як поміщика-землевласника пореформеної доби досі залишається не дослідженою. В силу різних обставин довгий час він займався організацією сільського господарства в родовому маєтку, який знаходився на хуторі Заріг Лубенського повіту Полтавської губернії (тепер с. Заріг Оржицького району Полтавської області). Господарювання Номиса припало на пореформений час і тривало з 1869 р. по 1893 р. М.Т.Симонов був типовим поміщиком свого часу, що вів своє господарство, як і тисячі землевласників Полтавської губернії, стикаючись з однаковими проблемами та перешкодами на шляху до становлення господарства нового - капіталістичного - типу. Тому вивчення господарської діяльності Номиса-поміщика представляє інтерес на лише з точки зору розширення уявлень про недостатньо досліджені сторони приватного життя та діяльності відомого представника українського національно-культурного руху, але й дозволяє, застосовуючи персонологічний метод, підходити до вирішення різних аспектів соціальної історії Лівобережної України пореформеного періоду.

Історія поміщицьких господарств (під цим терміном слід розуміти землеволодіння або землекористування не менше 50 десятин або ж істотні капіталовкладення в інші галузі сільського господарства) [30; 49] пореформеного періоду досі залишається маловивченою. Найвивченішим питанням історії поміщицького господарювання у дореволюційній історіографії є проблема робочої сили в маєтках поміщиків [48; 50]. У 20-х рр. XX ст. з'являються праці О.М.Челінцева [51; 52], М.Яворського [54], І.В.Чернишова [53]. У 60-70 рр. XX ст. поживаються інтерес до зазначеної теми. Досліджуються питання історії великих поміщицьких господарств, співвідношення капіталістичної та відробіткової систем ведення господарства. З'являються праці О.М.Анфімова [3; 4], Л. П.Мінарник [20], Л.М.Іванова [12], М.М.Дружиніна [8] та ін. Серед узагальнюючих праць з історії пореформеного села Росії, де автори висвітлювали й історію поміщицьких господарств України, слід назвати працю С.М.Дубровського [9]. Серед найновіших досліджень з цього питання - статті В.В.Горбаньова [7], С.М.Абукова [1], Ю.П.Присяжнюк і Л. М. Горенко [29] та ін. У наш час питання історії поміщицьких господарств (особливо середніх) такі, як структура землекористування, організація господарства, перешкоди, що стояли на шляху успішного розвитку, доля виробництва в сільському господарстві, продовжують стояти на порядку денному, вимагають всебічного вивчення, оскільки досі не існує монографічних досліджень, присвячених цьому питанню.

Дослідники, вивчаючи поміщицьке господарство, зверталися до великої кількості джерел. Але об'єктивний аналіз функціонування поміщицького господарства даного періоду неможливий без аналізу свідчень самих поміщиків. Тому актуальним є вивчення окремих поміщицьких господарств із залученням джерел особистого походження - мемуарів, щоденників, епістолярію, автобіографій і т. п., а також значного матеріалу статистичних описів, які проводилися на основі свідчень самих поміщиків у 80 - 90-х рр. XIX ст. Такі статистичні дослідження проводилися у межах всієї Російської імперії, в тому числі і на території Лівобережної України. Багато з цих статистичних матеріалів було опубліковано [6; 11; 17; 32; 34; 35; 38; 39; 43; 44], в тому числі і в періодичних виданнях [наприклад: «Временник Центрального Статистического комитета МВД», «Земледелие», «Вестник русского сельского хозяйства», «Сельское хозяйство и лесоводство»], деякі з них досі зберігаються в архівах, на основі інших ще в кінці XIX ст. з'явилися праці істориків [2; 19; 25; 28; 31].

У Полтавській губернії теж проводилися подібні статистичні дослідження, дані яких також публікувалися [10; 18; 22; 23; 26; 45; 46]. Серед них - «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии» [27]. Томи збірника виходили за географічним принципом (по повітах). На момент виходу томів по Гадяцькому та Лубенському повітах дані щодо господарства землевласників цих повітів ще не були оброблені «за сокращением состава бюро» [27, 31], тому були видані окремою брошурою.

Статистичні дослідження проводилися в 1884 р. на основі опитування землевласників. У цій брошурі наводилися різноманітні дані про господарство землевласників в Лубенському та Гадяцькому повітах. Серед опитаних на Лубенщині - представники всіх категорій землевласників: від дрібних (50-100 десятин) до великих (1000 і більше

десятин). 265 землевласників Лубенського повіту, які мали більше 50 десятин, загалом володіли 67699 десятинами. 161 власник (володіли трьома четвертими всіх земель) надав достатні свідчення, про 56 маєтків даних не було, про 48 маєтків - дані недостатні. Тобто опитано було 209 власників з 265, і репрезентативність даних є достатньо високою. З 209 опитаних достеменно відомо, що 89 вели власне господарство на своїх землях, а 71 - не займався цим, здаючи землю в оренду. Серед опитаних поміщиків був і Матвій Терентійович Симонов.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні впродовж другої половини XIX - на поч. XX ст. залишалися поміщицькі та селянські господарства. Більшість господарств поміщиків продовжували свою життєдіяльність традиційно, за інерцією: використовували працю залежних (вже економічно) селян, вилучали прибуток із виробничої сфери, закладали землю в банках, накопичували борги. Все це призводило до руйнації поміщицького землеволодіння, його занепаду. Переважна більшість поміщиків не сприймала «землю» як засіб виробництва, як об'єкт особистого господарювання, тому мало вживала заходів для запровадження нових принципів ведення справ. Поміщики, як свідчать джерела, рідко навідувалися у свої маєтки з господарською метою, лише інколи контролювали процес виробництва, не стимулювали його розвиток новими капіталовкладеннями. Звичайно, власники таких господарств мали незначні прибутки, які часто вилучалися з виробництва і використовувалися на «особисті потреби» (сплата боргів, купівля нерухомості, розваги і т. п.) [5, 668-669]. І лише невелика частина поміщиків, пристосувавшись до нових історичних умов, змогла організувати досить стале господарство підприємницького типу.

До поміщиків, які намагалися пристосуватися до нових умов, належав і М.Т.Симонов. Як згадував він пізніше, «в кінці 1869 г. я оставил службу в ведомстве Государственного Контроля, с порядочно разстоенным здоровьем и переехал на постоянное, как я предполагал, жительство в наследственном моём хозяйстве, в с. Зарог» [41, 3]. Але постійно проживати у Зарозі Номису не довелося. Він займався громадською та педагогічною діяльністю і часто надовго оселявся у повітовому місті Лубни. Постійно ж Матвій Терентійович проживав у своєму маєтку з кінця 1869 р. по літо 1872 р., з травня 1878 р. по березень 1885, з 1890 р. по 1893 р. У 1893 р. Матвій Номис продав свій маєток та землю заможному козаку Трохименку та виїхав із Зарога («переселився в Лубны ради лечения сильно расстоенного здоровья» [41, 28]).

Номис був одним з тих землевласників, котрі вели господарство розумно, аналізуючи причини, що заважали його успішному розвитку. Своє бачення вирішення проблем, пов'язаних з веденням господарства, М.Т.Симонов частково виклав у статті «Замечания владельцев о причинах, мешающих успешному ведению хозяйства и о том, что следует предпринять для устранения этих причин» (розділ книги «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и VI тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии» [27]. Усі дані про маєток Номиса теж взяті з цього видання [27, 54-55].

М. Т. Симонов був одним з 265 землевласників Лубенського повіту (дворян, духовних осіб, купців, євреїв), що мали більше 50 десятин. Усі ці землевласники належали до семи категорій: 1) 50-100 десятин, 2) 100-200, 3) 200-300, 4) 300-400, 5) 400-500, 6) 500-1000, 7) 1000 і більше [27, с. 33]. На жаль, кількісних даних про склад кожної з категорій ми не маємо. Номис, який володів 381 десятиною землі, належав до четвертої категорії землевласників. Зазначимо, що кількість землі, якою володів М.Т.Симонов, була більшою за середній розмір поміщицького землеволодіння у Полтавській губернії, що (за даними на 1887 р.) становив 167,6 десятини (у середньому по Україні 721, 4 десятини) [55, 55].

З 381 десятини, що належали Матвію Терентійовичу, орної землі було 242 (63,5 %), з них на 1883 р. тільки 46 (19 % від орної, 12 % від всього землеволодіння) десятин знаходилося під оранкою економії (жито - 10 десятин, яра пшениця - 14, ячмінь - 7, овес - 5, гречка - 5, просо - 2, інших рослин (рапс, горох, буряки) - 3 десятини. Цей перелік свідчить про те, що господарство Номиса не було орієнтоване на ринок, оскільки зв'язок з ринком мали ті господарства, які вирощували цінні сорти озимої пшениці та цукрові буряки. [29, 93]. 75 десятин Номис віддавав в оренду на довгий строк, у короткотерміновій оренді «іспольно» (за половину врожаю) або за гроші знаходилося 37 десятин, тобто всього Номис здавав в оренду 112 десятин (46,3 % орної землі, 29,4 % всього землеволодіння). Таким чином, він здавав в оренду майже в 2,5 рази більше землі, ніж

засівав. Цікаво і те, що у господарстві М.Т.Симонова не практикувалася оренда за відробітки, яка широко використовувалася у господарствах поміщиків Полтавської губ. і була основною формою оренди поряд з грошовою. Як бачимо, співвідношення поміщицького землеволодіння та землекористування у маєтку Номиса було не на користь першого. Ця тенденція була характерною для усіх регіонів України, більшість землевласників на своїх землях не займалася власним господарством і повністю або частково здавала їх в оренду [55, 55]. У 80-і рр. XIX ст. в Полтавській губернії поміщики здавали в оренду 30% своєї землі (або 39,5% своєї орної землі) [12, 321-323]. У сусідній Чернігівській губернії із 1392 великих господарств -806 (58%) не вели власну оранку, а у 251 маєтку оброблялося менше 1/4 землі [31, 238].

Здаючи землю в оренду, М.Т.Симонов, як і більшість поміщиків того часу, непогано заробляв. Орендна плата за десятину орної землі під один посів на 1881 р. у Полтавській губернії, де чорноземні ґрунти особливо цінувалися, становила 7, 91 крб. (в середньому по Україні - 5, 65 крб.) [3, 164]. Але, звичайно, за умови самостійного економічного ведення господарства Номис зміг би заробляти набагато більше.

84 десятини землі Матвія Терентійовича знаходилися під толокою та сінокосом, будівельного лісу було 7 десятин, мокрого сінокошу (болотиста місцевість) - 119, садивної і садової землі та городини - 13 десятин. Тут вирощували огірки, дині, кавуни. Пізніше старша донька М.Т.Симонова згадувала: «...у нас того року (1872 - Л. А.) уродив пречудесний баштан - динь, кавунів, огірків сила» [21, 320].

М.Т.Симонов володів також і худобою. Робоча худоба складалася з 5 робочих коней, 3 - неробочих та 32 волів. Ця кількість повністю забезпечувала потреби економії (за даними перепису, у Полтавській губернії на 100 десятин посівів припадало 13 робочих коней і 12 волів [46, 104]). З неробочої худоби було: бугаїв - 1, корів - 8, третяків - 5, дрібної рогатої худоби - 10, овець - 110, свиней - 5. Але в цілому у маєтку Номиса скотарство не було розвиненим, у порівнянні з посівною площею було незначним, не було товарним, а служило виключно для задоволення власних потреб власника. Взагалі, питома вага поміщицького скотарства у пореформений час значно відставала від землеробства.

У маєтку М.Т.Симонова працювали наймані робітники (даних про селян, які перебували на «відробітках», наразі немає): 8 річних робітників: 4 «повні робітники», тобто дорослих чоловіків, здатних до виконання всіх сільськогосподарських робіт, та 4 «напівробітники», до яких відносили жінок та підлітків - хлопців до 18 років (у Номиса працювали саме жінки). На літній період кількість робітників не змінювалася, тобто строкових робітників він не наймав.

М.Т.Симонов володів також одним винним магазином та однією маслобійкою.

Оскільки капіталізація поміщицького помістя виражалася в розмірі економічного посіву, наборі аграрних культур, широкому застосуванні передових методів ведення господарства, використанні кращої техніки, добрив, товарності виробництва, широкому використанні найманої праці, то про маєток Номиса як про капіталістичне господарство не доводиться говорити. Але все ж таки він був дбайливим господарем своєї землі. Після залишення державної служби і повернення у Заріг у 1869 р. Матвій Терентійович «совершенно погрузился в интересы хазяйства». Він «скинул мундир и, облачась в крестьянскую свитку, самолично занялся хозяйством на своём хуторе, перекрывал соломенные крыши на усадебных постройках, городил тыны, мастерил возы и проч., вызывая не малое удивление среди окрестных панов и полупанков, находивших чернорабочий образ жизни неприличествующим статскому советнику и кавалеру орденю» [14, 4].

Господарство, як писав сам Номис, «при моих усилиях, оправилось и обещало для меня обезпеченное существование» [41, 4], незважаючи на труднощі, які виникали в процесі господарювання. Таких труднощів виявилось аж занадто багато для українських поміщиків як великих, так середніх та дрібних. Не всі з них справлялися з проблемами однаково ефективно, деякі взагалі навіть не намагалися вникнути в господарські справи, хоча «Велика реформа» 1861 р. та інші реформи 60-х рр. XIX ст. спонукали глибоко осмислювати сутність тогочасної трансформації аграрних відносин. Реалізація поставлених завдань багато в чому залежала від інноваційного сприйняття, якісно нового розуміння поміщиком таких понять, як «земля», «ринок», «виробництво», «робоча сила» і т. п. Але не всі поміщики вчасно зрозуміли сутність нових аграрних відносин. Уже від звільнення

селян очікувався поштовх аграрному розвитку. Проте реальність виявилася дещо іншою - поміщики зіткнулися з низкою складних проблем: нестачею оборотних капіталів (вкупні суми були бездарно витрачені), відсутністю агрономічних знань у землевласників та досвіду, низьким рівнем кваліфікації сільськогосподарських робітників, непристосованістю до ринкової економіки, споживацьким способом життя багатьох поміщиків, відсутністю технічних засобів. Ці проблеми стали предметом аналізу і самих поміщиків, й уряду, і земських статистичних організацій. Так, чернігівський губернатор на початку 1884 р. у доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ визначив коло проблем дідичів. Серед них «нестача оборотного капіталу, невміння вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, немінучими у всякому новому ділі» [40, 71]. Статистичні організації опитували землевласників і теж намагалися з'ясувати причини незадовільного стану більшості поміщицьких маєтків.

У книзі «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском..» [27] найцікавішим є розділ, присвячений заувагам поміщиків про причини, що заважали успішному веденню господарства, та їх міркування з приводу усунення цих проблем. Ці зауваження поміщиків стосуються 80-х рр., тобто періоду аграрної кризи 80-90 - рр. XIX ст., зумовленої появою на європейському ринку дешевого хліба з-за океану.

У цілому поміщицьке господарство пореформеної України багатьма вченими оцінювалося як низько інтенсивне та малоприбуткове [51, 49-81]. Не були винятком і поміщицькі господарства Лубенського повіту. Таку ситуацію опитані власники в основному пояснювали «частними неудачами: неурожаями, дурным качеством скота и пр. Хотя эти объяснения во многих случаях и справедливы, но можно утвердительно сказать, что нет более распространенной причины малой доходности хозяйств, как отсутствие организации имений. Практика мало склонна указывать на эту причину по большой трудности бороться с нею» [27, 31]. Справді, система господарювання у місцевих маєтках була далекою від ідеалу. Удосконалення форм його організації вимагало від поміщика і знань, і бажання, і фінансів.

Під час викладу зауважень опитаних землевласників щодо питань про організацію господарства у окремих маєтках автори брошури дотримувалися того порядку, який рекомендувався професором Людоговським, автором книги «Основы сельскохозяйственной экономики» [15]. Цей порядок був таким: «1) вступительные вопросы при организации хозяйства; 2) организация культур для всех видов угодий; 3) организация скотоводства; 4) организация удобрения; 5) организация рабочих сил; 6) организация продуктов и материалов, обращающихся в хозяйстве; 7) организация капиталов; 8) организация личного состава управления» [27, 32].

Для уникнення повторень по кожному питанню вибиралися зауваження, які відрізнялися від інших найбільшою повнотою міркувань. Потім наводилися тільки ті з них, де було сказано що-небудь нове в порівнянні з попередніми заувагами, містилися оригінальні міркування, або ті, «которые ярко характеризовали ту или другую сторону уже затронутого вопроса» [27, 32].

Всього свої зауваження висловили 37 власників з тих, хто вів власне господарство (серед них і Матвій Терентійович Симонов), і 12 власників, що не займалися господарством, а здавали землю в оренду.

По першому пункту («Вступительные вопросы при организации хозяйства: пространство имения и угодья») в основному зустрічалися скарги на «истребление лесов, вызывающие частые засухи и на истощённые почвы, хотя некоторые землевладельцы говорят, наоборот, о плодородности земель» [27, 33]. Наприклад, Леонтович, власник 500 десятин, говорить про те, що «почва очень хорошая», Огранович - власник 389 десятин - говорить про «нашу дородную чернозёмную почву» [27, 23]. Таким чином, основні причини неродючості ґрунту - засуха та виснаження - зумовлюються хижацьким ставленням до лісових угідь та до самої землі, яку не удобрювали належним чином.

Що стосується другого пункту («Организация культур для всех видов угодий. Выбор системы хозяйствования и севооборота»), то автори брошури відмічають, що цього дуже важливого питання не зачепив ні один з опитаних землевласників, крім управителя маєтку Горвіца (1378 десятин).

Проблема організації скотарства та робочої і продуктивної худоби вирішувалася так: землевласник Ніякой, що володів 350 десятинами землі, стверджував, що худоба в

основному дрібна та з поганими робочими якостями. Він також називає причину цього - це неякісний корм та його недостатня кількість. Худоба, крім того, «никогда не видела ни соли, ни барды; то и другое дорого, а винокуренных мелких заводов в Лубенском уезде почти нет» [27, 34]. Зауваг Номиса з цього приводу у брошурі не зафіксовано. Зазначимо, що в цей період ішов процес заміни волів кіньми як більш універсальним та швидкісним тягловим засобом і засобом пересування. Оскільки у мастку Номиса основною тяговою силою були воли (32 проти 5 робочих коней), можна стверджувати, що цей процес господарство Матвія Терентійовича ще не зачепив.

Одним з найважливіших моментів у веденні господарства було питання організації удобрення ґрунтів. Як зазначають автори книги, «несмотря на жалобы на истощение почвы, владельцы, по-видимому, мало обращают внимания на вопрос об удобрении земель» [27, 33]. Так, наприклад, землевласник Ніякой зауважує: «земля с каждым годом делается неурожайной от истощения, а удобрять её нечем... А в прежнее время было много винокуренных заводов, тогда была барда и скот хорошо кормился, следовательно было чем и уваживать землю» [там само]. Хоча свідчень М.Т.Симонова з цього приводу у брошурі не зафіксовано, але точно відомо, що він теж не використовував добрива на своїх землях [27, 55].

Серйозною проблемою для пересічного поміщика України в другій половині XIX ст. залишалося забезпечення мастку робочою силою. Це було наслідком повільного формування всеукраїнського ринку робочої сили, що виявлялося в нерівномірному (в межах регіонів, губерній і навіть повітів) та нестабільному забезпеченні поміщицьких мастків працівниками, особливо сезонними. В питанні щодо «организации рабочих сил и инвентаря» свої міркування та зауваги висловили 26 землевласників. З контексту брошури можна визначити, що мова в цьому розділі йшла саме про найманих робітників, а не про відробітки селян. З опитаних поміщиків 17 власників скаржилися на недобросовісність робітників (з них власників 50-100 дес. - 1, 100-200 - 1, 200-300 - 8, 300 - 400 - 1, 500 - 1000 - 3, 1000 дес. і більше - 2 власники; отже, більше всього скаржилися власники 200-300 дес.). Всі ці власники «высказывают столь распространенные между нашими владельцами жалобы на недобросовестное исполнение рабочими принятых на себя обязательств» [27, 33]. Крім того, багато опитаних скаржилися на те, що доволі складно знайти робітників, а тим більш добросовісних, а також на дорожнечу робочих рук. Власниця Оссовська (105 десятин) пояснює нестачу робочих рук тим, що більшість довколишніх жителів (с. Мала Селецька) відправляються на заробітки в інші губернії. Справді, за чисельністю переселенців та відхідників Полтавщина та Чернігівщина займали перше місце серед губерній Росії. Тільки за один 1891 р. на далекі заробітки пішло із Полтавської губернії 173 тис. чоловік [36, 22]. Власник Герман не вказує на якісь конкретні причини, а просто констатує факт: «невозможно в этой местности отыскать свободные рабочие руки, в особенности в самое нужное время» [27, 33]. В цьому контексті цікавий лист подружжя Кулішів до Симонових, написаний у 1888 р. [13]. Пантелеймон Олександрович та Олександра Михайлівна (рідна сестра Надії Михайлівни - дружини Номиса) проживали на той час на хуторі Мотронівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Проблеми, з якими вони стикалися у веденні свого господарства, були подібними до проблем землевласника Симонова. «Мы день в день в больших хлопотах, молотников нет, ни за деньги, ни за корову и цены на рабочих высокие сравнительно с ценами на хлеб и пр.» [там само, арк. 1].

Цікаво, що через декілька років ситуація змінилася. В «Обзоре сельского хозяйства Полтавской губернии за 1892 г.» зазначалося: «Рабочих было очень много, а убирать было нечего... Многие рабочие хотели работать хоть за харчи, но их никто не принимал» [22, 344], а в «Обзоре...» за 1896 - «Предложение рабочих рук велико, а спрос незначителен» [23, 131].

Що стосується дорожнечі робочих рук, то тут серед лубенських поміщиків виявляється протиріччя. Для одних платня робітникам здавалася зavelикою, інші розуміли, що вона є недостатньою для забезпечення потреб найманого робітника (хоча для поміщика вона є справді великою). Землевласники скаржилися на низьку ціну хліба та на високу плату, яку вимагали робітники. Іван Огранович (389 дес.) говорить про те, що «слишком низкая в нашей местности плата рабочим, побуждающая их уходить на заработки в места, где поблизости хлебных рынков труд оплачивается дороже, настолько высока для нанимателя, что служит главной причиной разорения почти всех крупных

хозяйств нашей местности» [27, 33]. Управитель маєтку Горвіца (1378 дес.) вказує навпаки на дешевизну робочих рук, як на сприятливу умову для ведення господарства. І справді, плата робітникам була низькою. «Зимние заработки рабочих были скудны и плохи,» - констатує «Обзор...» за 1895 р. Небагато отримували наймані робітники і влітку. Так, місячна зарплатня чоловіка в літній час була не вищою 5-6 крб., а жінок - 3-4 крб. За пуд хліба, який отримав від поміщика чи заможного селянина, бідняк повинен був відпрацювати в жнива 5-6 днів [22, 346; 23, 195].

Свої думки з приводу забезпечення господарства робочими руками висловив також і Матвій Терентійович Симонов. Він не жалівся на високу платню найманим робітникам, а «высокость цены, в которую обходится помещику продукт вследствие массы лежащихся на него произвольных затрат, объясняет не только страшную небрежностью рабочих, но прежде всего указывает на несвоевременность хозяйственных распоряжений, неумение сберечь силы рабочих, рабочего скота, сберечь время» [27, 33]. Як бачимо, судження Симонова відрізняються від зауважень інших поміщиків в першу чергу раціоналізмом, підходом до справи справжнього хазяїна і, насамперед, піклуванням справжнього господарника про робітників, худобу. Він не знімає відповідальності за поганий стан маєтку в першу чергу із самого господаря («несвоевременность хозяйственных распоряжений»), хоча і не відкидає думку інших власників про «небрежность рабочих».

У питанні того, яких заходів треба вживати, щоб виправити становище, землевласники були не такими активними. «Относительно того, что следует предпринять для устранения неудовлетворительных отношений между рабочими и владельцами, есть всего два заявления» [27, 34]. Серед власників, що мали своє бачення вирішення даної проблеми, був Зінкевич (77 дес.). Він вважав, що за «самовольное оставление рабочими хозяина следует положить серьёзное взыскание; возвращение задатка или перебранных денег недостаточно для покрытия убытков хозяина» [там само].

Отже, викладені вище думки, як бачимо, дуже часто суперечливі, але вони дають можливість дійти висновку, що «если причины натянутого отношения рабочих и хозяев кроются отчасти в недобросовестности и вообще недостаточной нравственной устойчивости рабочих, то с другой стороны не без влияния здесь и отношения самих хозяев к рабочим» [27, 34]. І, як приклад, автори дослідження наводять свідчення власника Козюри, який зі свого досвіду стверджував, що робітники «при известном к ним отношении хозяев, являются отнюдь не такими систематическими недобросовестными, как можно подумать, если ограничиться влиянием большинства других отзывов» [там само]. Далі автори з усього вищесказаного роблять висновок, що «одно законодательное урегулирование отношений рабочих к хозяевам мало поможет в разрешении упомянутой натянутости, если со стороны хозяев не будет подан пример внимательного отношения к нуждам и интересам противоположной стороны» [там само].

З погляду на те, що характеристика поміщицьких господарств щодо забезпечення сільськогосподарськими машинами та реманентом дуже ускладнена у зв'язку з нестачею джерел (до 1910 р. обстеження господарств по цьому показнику не проводилися, а матеріали проведеного в 1910 р. Центральним статистичним комітетом Росії обстеження розроблено незадовільно та і відносяться вони до початку ХХ ст.) [37], важливими є дані, котрі надали поміщики авторам указаної брошури. В питанні щодо застосування в господарствах землевласників нових знарядь праці з'ясовується одне: майже всі землевласники користувалися в основному застарілим інвентарем, не поспішаючи застосовувати нові знаряддя праці. На Полтавщині у 80-і роки ХІХ ст. ще 40 % кількості поміщицьких плугів були дерев'яними. Автори дослідження відмічають, що «приобретению и пользованию усовершенствованными земледельческими орудиями и машинами мешают следующие причины:

- 1) дороговизна их;
- 2) отсутствие вблизи складов орудий и машин;
- 3) недостаток в машинистах для починки орудий» [27, 34].

Ці головні перепони на шляху до застосування у своїх господарствах нової техніки відзначали майже всі опитані землевласники. Крім того, Косинський (300-400 дес.) наголошував також на тому, що «наёмные годовые и сроковые рабочие безбожно обращаются с рабочим скотом и земледельческими орудиями, которые часто по нерадению или даже нарочно портят, чтобы приостановить успешную работу и самим

пользоваться прогулом, притом все нововведённые орудия требуют при починке понимающего машиниста, кузнеца, которых, к сожалению, можно отыскать только за несколько десятков вёрст» [27, 35].

Наступний розділ - «Организация продуктов и материалов, обращающихся в хозяйстве (т. е. Расстояние рынка, стоимости и удобства доставки продуктов на рынок или продажи на месте, выгоды разных сроков продажи в зависимости от колебаний цены и т. д.)». З цього приводу, як відмічають автори, було найбільше нарікань та зауважень з боку землевласників (після зауважень щодо робочих рук). Опитані скаржилися в основному на малу прибутковість, а в деяких випадках і збитковість господарств як наслідок низьких цін на сільськогосподарську продукцію та неврожайів останніх років. Деякі поміщики вважають, що «одним из главнейших неблагоприятных условий для хозяйства нашей местности служит отдалённость рынков для сбыта сельских продуктов» [27, 35]. Причому респонденти зазначають, що віддаленість ринків збуту однаково згубно впливає і на великі господарства, і на дрібні. Деякі власники не тільки вказують на проблеми, які виникають у ході господарювання, але намагаються знайти вихід із ситуації, що склалася.

Серед багатьох скарг на відсутність належних умов для успішного ведення сільського господарства - скарги на шляхи сполучення та на збиткове для власників посередництво різних осіб під час продажу хліба. Наприклад, Величко (200-300 дес.) вказує на «отсутствие железнодорожных путей, посредничество евреев и кулаков, без которых мы не обходимся при сильнейшем желании не иметь с ними дела» [27, 35]. Ця проблема була добре знайома і Матвію Терентійовичу Симонову. Він наголошує на тому, що величезна кількість посередників між виробниками та споживачами в кінцевому результаті «имеет последствием понижение ценности нашего продукта, т. е. содержание производителем этих посредствующих лиц на свой счёт. Особенно дорого обходится нам в этом отношении посредничество евреев» [там само]. М. Т. Симонов серед умов, що заважають веденню господарства, на перше місце ставить нестабільність цін на продукти і нестабільність «требуемый в родах продуктов (раз требуется рожь, маслянистые семена, пшеница, рогатый скот, свиньи - в другой раз требование слабое или предлагают цены ничтожные)» [там само]. Причиною коливань цін на сільськогосподарську продукцію (особливо на зернові) сучасні дослідники вважають те, що поміщицькі господарства майже не реагували на ринкову кон'юнктуру, бо дідичі розглядали власні маєтки як форму землеволодіння, а не як тип сільськогосподарського підприємництва [29, 93].

У розділі «Организация капиталів (основного та обігового)» викладені міркування 8 власників. Серед них Огранович (1085 дес.), який скаржиться на відсутність вільного капіталу, Зінкевич (77) - на нестачу капіталу для обзаведення землеробськими знаряддями праці нового покоління, Леонтович (1350) вважає, що успішному розвитку сільського господарства заважає відсутність у господарів обігового капіталу, а також технічних та агрономічних знань, Герман (62 десятини) теж скаржиться на нестачу грошей, Білова (50 десятин) - на борг та на великі проценти, Андрєєва (216 десятин) - на відсутність гнучкої системи кредитування, В. Яновський - на відсутність короткострокового кредиту, а цим користуються лихварі, які отримують від 36 до 100% в рік. Зауваг з цього приводу М. Т. Симонова не зафіксовано.

Щодо «организации личного состава для управления и надзора» виклав свої думки тільки М. Т. Симонов. З приводу того, що виробництво сільськогосподарської продукції в маєтках поміщиків обходиться набагато дорожче, ніж в господарствах представників сільських станів, Симонов говорить: «причина ясная: помещики сами не хотят или не умеют вникать в хозяйство, а совершенно добросовестных и умелых прикащиков или управляющих нет» [27, 35].

Далі у брошурі характеризуються ті скарги землевласників, які не були віднесені «ни к одному из вышеперечисленных пунктов организационного плана». Корнієнко (91 дес.) скаржиться на крадіжки, які з кожним роком набувають все більших і більших масштабів, Величко - «на потравы, спашы, лесокрадство и конокрадство» [27, 36]. Він також ремствує на занадто великий земельний податок, «доходящий до 53 коп. с десятины при стоимости её 100 руб.» [там само]. Шемет (1067 дес.) теж вважає, що для покращення стану господарств землевласників потрібно зменшити земельні податки. Власниця Помиловська називає такі несприятливі умови для ведення господарства: «разрозненность хозяев, т. е. отсутствие между ними единства; каждый поступает и

ведёт хозяйство по издревле усвоенному способу и своему усмотрению и не старается вводить в хозяйство вновь испытанных способов, не обращая при этом должного внимания и на удобрение и на обработку земли». Ця землевласниця вважає за можливе «устроить при каждом стане или в каждом уездном городе съезды землевладельцев для обсуждения разных отраслей хозяйства и для передачи один другому полезных по хозяйству усовершенствований» [там само].

Серед опитаних власників були і такі, які вважали, що не існує взагалі умов, сприятливих для ведення господарства, що воно в умовах тодішніх реалій є збитковим. Так, наприклад, Величко вказує на те, що несприятливих умов стільки, що сприятливі між ними непомітні. Мартос (52 дес.) заявив, що «во всех отношениях условия самые неблагоприятные» [27, 36]. Дейкун-Мочаленко (200 дес.) теж вважає, що «благоприятных условий для хозяйства совершенно нет; всё мешает; не вовремя выпадающая влага и жары несвоевременныя, дороговизна, а также леность наёмных рабочих; к тому же сбыта сельскохозяйственных продуктов не только своевременного, но даже сколько -нибудь сносного никогда не бывает; поспособить горю землевладельцев никто не старается, а часто ещё причиняют вред, особенно мелкие владельцы - крестьяне и казаки» [там само]. Цим і пояснюється великий процент віддачі поміщиком своїх земель в оренду або продаж землі (так вчинив і сам Номис, хоча це було скоріше пов'язано із сімейними обставинами та неможливістю самостійно вести господарство через хвороби та старість).

Окремо аналізуються скарги землевласників на нововведений тютюновий статут. Свої судження з цього приводу висловили троє респондентів. Оскільки М.Т.Симонов ніколи не займався вирощенням тютюну, то він і не міг висловити свої зауваження з цього приводу.

Підсумовуючи все вищесказане, автори опитування навели також деякі думки землевласників щодо усунення причин, які заважали успішному веденню господарства. Зауважимо, що про проблеми та негаразди своїх господарств заявили 49 власників, а шляхи вирішення назрілих проблем вималювали тільки 9. Найповніше виклали свої пропозиції з цього приводу три землевласники - Симонов, Огранович та Величко. Останній пропонує такі заходи щодо покращення становища господарств землевласників:

- 1) підняти ціни на хліб та на м'ясо;
- 2) знизити ціни на сільськогосподарські машини та знаряддя праці;
- 3) усунути недобросовісних посередників при продажу хліба;
- 4) покращити шляхи до залізничних пакгаузів та знизити тарифи на перевезення худоби, хліба та сільськогосподарських машин; піклуватися про збереження хліба до та під час перевезень;
- 5) покращити народні школи;
- 6) відкривати по можливості сільськогосподарські школи та майстерні при них для ремонту знарядь та машин;
- 7) зменшити податки на землю;
- 8) організувати страхування домашніх тварин від усіх випадків смерті та посівів від граду.

Землевласник Огранович повторюється у своїх побажаннях щодо заходів покращення стану сільського господарства. Він пропонує також заснувати вигідне короткострокове кредитування та встановити суворіші відносини між робітниками та землевласниками.

І насамкінець автори цієї статті повністю наводять аналіз стану сільського господарства у Лубенському повіті, який дав М.Т.Симонов, а також його бачення виходу із критичного становища, що склалося в регіоні на той час. Серед причин, які заважають успішному веденню господарства землевласниками Лубенського повіту, він називає такі:

- 1) коливання цін на продукти та непостійний попит на різні продукти сільського господарства;
- 2) величезна кількість посередників (особливо євреїв) між виробниками та споживачами;
- 3) дорожняча вдосконалених сільськогосподарських знарядь праці, труднощі, що виникають в ході їх ремонту;
- 4) в маєтках поміщика - висока собівартість виробленого продукту (як наслідок

«ложавшихся на него (поміщика. - Л. А.) произвольных затрат, происходящих от несвоевременных распоряжений хозяйственных, от неумения сберегать силы рабочих, рабочего скота, сберегать время, от страшного небрежного обращения рабочими при уборке продуктов, их перевозке, молотье и т. д.; от небрежного обращения с кормами, особенно при полевых осенних и весенних работах и зимою на загонах; от страшной порчи разных хозяйственных принадлежностей, начиная с простейших и кончая какою - нибудь дорогою молотилою и т. д. Всё это в совокупности составляет такую цифру, что если например пуд пшеницы обходится хорошему хозяину казаку в 40 коп., то помещику или «пану» в 60 коп., а может быть и в 80 коп.» [27, 38]). Симонов вважає, що причина високої собівартості полягає в тому, що поміщики недостатньо вникають у процес ведення господарства, а сумлінних та порядних управителів (прикажчиків) практично немає;

5) в козацьких та селянських господарствах землю обробляють недостатньо якісно, без застосування добрив. Тому якість продуктів, які вирощувалися в цих господарствах, досить низька. Як зазначає Матвій Терентійович, землевласники вели своє господарство екстенсивним методом, тобто розорювали землі, намагаючись засіяти якомога більшу площу.

Що стосується того, як ліквідувати існуючі в сільському господарстві складнощі, Симонов зазначає: «Как устранить эти причины - пусть подумают об этом люди поопытнее меня. Я только скажу, что устранение причин, обозначенных у меня под цифрами 1 и 3, без участия правительства - и притом сильного участия, как того требует и важность предмета, произведено быть не может; что касается до причин 2, 4 и 5, то, по моему, мы могли бы сами, понатужившись, устранить их» [27, 39].

Таким чином, зауваження Матвія Терентійовича Симонова - типового лівобережного поміщика середньої руки пореформеного періоду - з приводу проблем поміщицького господарства та можливих шляхів їх усунення надають важливу інформацію щодо історії поміщицьких маєтків Полтавської губернії та про його власну господарську діяльність. Ці свідчення дають змогу стверджувати, що поміщики Полтавської губернії, зокрема Лубенського повіту, у процесі господарювання стикалися з типовими для всіх дідичів пореформеного часу проблемами (відсутністю вільних капіталів, досвіду та агрономічних знань, коливанням цін на с/г продукцію, дорожнечеою найманою праці та недобросовісністю робітників та ін.). Як наслідок цього, більшість поміщицьких господарств була нерентабельною (особливо середні та дрібні), що призводило до поширення здачі земель в оренду, накопичення боргів дідичами, застави та продажу маєтків. Велика кількість поміщиків у вирішенні своїх проблем покладалася виключно на державу (і справді, аграрна політика уряду другої половини ХІХ - початку ХХ ст. передбачала державну підтримку нежиттєспроможних поміщицьких господарств). Така державна політика призводила до уповільнення темпів аграрних процесів в Україні, що поряд з іншими чинниками унеможливило оптимально ефективний розвиток тогочасної економіки України, не забезпечувало належного добробуту її населення.

Висвітлення поглядів Номиса-поміщика на проблеми пореформеного українського села суттєво доповнює та уточнює традиційні уявлення про соціальне обличчя відомого українського діяча і призводить до постановки питання кореляції соціально-економічного становища та суспільної позиції представників українського національно-культурного руху ІІ половини ХІХ ст.

Джерела та література:

1. Абуков С. Н. Именье Борисовских как пример крупного помещичьего хозяйства юго-восточной Украины второй половины ХІХ в. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. - Кн. 9 // Голов. ред. З. Г. Михолобова. - Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. - С. 96 - 100.
2. Анненков Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах. - Т. 1. - СПб., 1897.
3. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале ХХ века. - М., 1961.
4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. - М.: Наука, 1969. - 369 с.
5. Архив Раевских. - СПб, 1912. - Т. 4., - С. 668-669.
6. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. - СПб., 1867.
7. Горбаньов В. В. Система господарювання в поміщицьких господарствах Харківської губернії наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // Вісник Харківського національного університету

- ім. В. М. Карабіна. - № 566. - Історія. - Вип.. 34. - Харків, 2002. - С. 135 - 144.
8. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. // Исторические записки. - Т. 89. - М.: Наука, 1972. - С. 187-230.
9. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. - М.: Наука, 1985. - 398 с.
10. Землевладение и землепользование в Полтавской губернии по данным подворной переписи 1900 г. - Полтава, 1911.
11. Земские подворные переписи. 1880-1913. Поуездные итоги // Сост. З. М. и А. Н. Свавицкие. - М., 1926.
12. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков Украины в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. - М., 1961. - С. 312 - 354.
13. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 30293.
14. Киевлянин. - 1901. - №6.
15. Людоговский А. Основы сельскохозяйственной экономии. - М., 1875.
16. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. - СПб., 1903.
17. Материалы для статистико-экономического описания Харьковского уезда. - Вып. I. - Харьков, 1884.
18. Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 г. - Полтава, 1907.
19. Мезенцев В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии // Харьковский сборник. - Харьков, 1897. - Вып. 11.
20. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX - начала XX в: Землевладение, землепользование, система хозяйства. - М.: Советская Россия, 1971.- 144 с.
21. Наталка - Полтавка (Н. М. Кибальчич). Деякі споминки про холеру 1872 р. // Зоря. - 1894 р. - С. 320-321.
22. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1892 г. - Полтава, 1893.
23. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1896 г. - Полтава, 1897.
24. Одарченко Петро. Фольклорний збірник Матвія Номиса. - США, 1985. - 60 с.
25. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. - К., 1899.
26. Очерки движения земельной собственности в Полтавской губернии за 8-летие. 1870-1877. - Полтава, 1881.
27. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. - Полтава, 1886. - С. 31-39.
28. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. - К., 1907.
29. Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. - 1905 р.) // УІЖ. - 2000. - № 5. - С. 88 - 97.
30. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // УІЖ. - 1981. - № 11. - С. 20-23.
31. Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. II. - Чернигов, 1899.
32. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. - Симферополь, 1886.
33. Світленко С. І. Український народолобець Матвій Номис (Симонов) // Бористен. - 2005. - № 2. - С. 4-5.
34. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900). - Полтава, 1904.
35. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. - СПб., 1906. - Вып. II.
36. Сельское хозяйство Украины. - Харьков, 1923.
37. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г. - СПб, 1913.
38. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. - Вып. V. - СПб., 1892.
39. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. - Вып. XI. - СПб., 1903.
40. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 г. - Чернигов, 1906.
41. Симонов М. Заметки к юбилейной по случаю двадцатипятилетия Лубенской гимназии записки. - К. 1898. - 39 с.
42. Симонов М. Т. Матеріали наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня його народження. - Лубни, 1993.
43. Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. -

Вып. III. - СПб., 1884.

44. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. - СПб., 1906.
45. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. - Год 5. - Полтава, 1901.
46. Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910.
47. Таблицы крестьянского землевладения в Полтавской губернии и объяснительная записка к ним губернского гласного Д. К. Квитки. - Полтава, 1881.
48. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.
49. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. - Киев - Одесса: Вища школа, 1987. - 199 с.
50. Хижняков В. В. Об условиях найма на сельские работы. - СПб, 1904. - 25 с.
51. Челинцев А. Н. Помещичье хозяйство в России перед революцией // Записки института изучения России. - Т. I. - Прага, 1923. - С. 49-81.
52. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство пред революцией. - М., 1928. - 58 с.
53. Чернишов И. В. Аграрный вопрос в России (1861-1917). - Курск: Советская деревня, 1927. - 234 с.
54. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Вип. III. - К.: Держвидав, 1925. - 309 с.
55. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. - 1991. - № 2. - С. 54 - 63.

Ірина Петреченко

●

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

(Продовження. Початок у № 4-5 за 2005 р.)

Після короткої перерви статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва було продовжено. Слід зауважити, що друга половина XVIII ст. позначена значним зростанням уваги уряду, а також наукової громадськості Російської імперії до вивчення території, природних умов і продуктивних сил країни, наслідком чого стало впорядкування цілого комплексу описово-статистичних пам'яток. У цей час відбулися численні географічні експедиції, а також анкетні обстеження країни. Перші анкети, метою яких була підготовка докладного географічного і статистико-економічного опису імперії, з'явилися 1760 р. Ініціаторами їх розробки стали за підтримки уряду Академія наук і Шляхетський кадетський корпус. Слідом за цим було підготовлено ряд спеціалізованих анкет, що мали на меті дослідження окремих аспектів господарського життя ¹.

Безпосереднім втіленням програми загального географічного та економічного вивчення Російської імперії стали, зокрема, топографічні описи окремих територій. Пряме відношення до їх підготовки мала Академія наук, у складі якої 1777 р. було створено Топографічний комітет ². Комітет виробив «Проспект топографічного опису Росії», плани та програми комплексного вивчення країни ³. Проіснував недовго - його робота припинилася вже після кількох засідань. Та, незважаючи на це, комітет встиг закласти фундамент для роботи по впорядкуванню описів губерній і намісництв, яка була здійснена в останній чверті XVIII ст. ⁴

Слід також зауважити, що проведення описів намісництв, як і раніше, залишалось одним із важливих елементів подальшої реалізації на українських теренах «Учреждения для управления губерний» 1775 р.

Перша згадка про підготовку топографічних описів окремих губерній зустрічається у постанові Сенату від 1 листопада 1777 р., у якій йшлося, що «к особливому Сената удовольствию, Московской и Воронежской гг. Губернаторы, возмев труд, сочинили всем ведомства их губерний городам, с принадлежащими к ним уездам топографическия описания». У цих описах, зокрема, повідомлялося, «1. Когда каждый город начало свое получил; 2. Смежность каждого города с другими; 3. Число дворянских фамилий,